

G.K.CƏNNƏTOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: jannatova2021@gmail.com

DOI:10.48652/c6050-9148-9885-p

AMEA-nın Folklor İnstitutu
(Bakı şəh., 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31)

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OĞUZ MİFOLOJİ MƏKANI: MƏSƏLƏNİN QOYULUŞUNA DAİR

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, Oğuz, mifologiya, məkan, dünya modeli

Ключевые слова: «Книга моего Деда Коркута», эпос, огузы, мифология, пространство, модель мира.

Key words: “The Book of Dede Gorgud”, epos, Oghuz, mythology, space, world model

Oğuz mifoloji məkanı Oğuz tanrının adı ilə bağlıdır. Bu mifoloji məkan Oğuz mifologiyasının sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərir. Bu məkana Oğuz kosmosu da demək olar. Oğuz mifoloji məkanının əsas tanrısı Oğuz özüdür. Oğuz mifi də məhz bu məkanda yaranmışdır. Oğuz mifi türk mifinin strukturu əsasında formalaşmışdır. Oğuz haqqında qədim miflərdə o, öküzbaşı təsvir olunur. Oğuz tanrının digər bir zoomorf işarəsi isə quşdur. Oğuz mifoloji məkanını yaradan isə patriarxat cəmiyyətdir. Oğuzun fəaliyyət göstərdiyi zamanlarda bu məkanın yaratdığı da miflərdir. Oğuz mifoloji məkanı həm də astral məkandır. Oğuz kosmoqonik mifləri də bu astral məkan haqqında geniş informasiyalar verir. Oğuz mifinin astral obrazları tarixi şüur prosesində epos qəhrəmanına çevrilə bilər. “Tahir-Zöhrə” dastanında bu adlar astral işarələr kimi tarixi məkana proyeksiyalanırlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dəli Domrulun xatunu astral obrazın canlandırılmış varlığına çevrilmişdir. Astral mifoloji təsəvvürlərdə Ayı udan əjdahaya qız qurbanları verilir. Bu da can əvəzinə can motivinin şərtlərinə əsaslanırdı. Dəli Domrulun xatunu da can əvəzinə can motivinin şərtlərini yerinə yetirən antropomorflaşmış obrazdır.

Mif dövrü sona yetdikdən, tarixi şüur formalaşdıqdan sonra mifoloji məkanın sərhədləri də böyüyür, burada tarixi məkanda Oğuz haqqında əfsanələr, rəvayətlər və eposlar, xüsuslə Oğuznamələr bu məkanın bəzəyinə çevrilir. Bu məkanın yaratdığı ən böyük Oğuznamə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Belə bir dastanın yaranması Oğuz mifoloji məkanının genişlənərək Oğuz epik məkanına çevrilməsini şərtləndirir. Bu mifoloji məkanın yaradıcısı olan Oğuzu epik məkanda Bayındır xan əvəz edir. Oğuznamə tarix deməkdir. Bu ad altında bütün Oğuz mifoloji məkanının keçdiyi qəhrəmanlıq yolu təhkiyə yolu ilə Oğuznamələrdə işıqlandırılır. Asif Hacı yazır: *Oğuznamə əzəli təcrübənin, el müdrikliyinin, ümumi ifadələrin xatirəsi tək sayqılanır. Gerçək tarix ideal zaman axarı ilə əvəzlənir. “Ol zaman”, əfsanəvi keçmiş indiyə nümunə olur. Dinləyici təxmini bələd olduğu mətləblərin dolğun ifadəsini gözləyir, təkrar məziyyətə çevrilir, təhkiyə ənənəvi formullara əsaslanır* [1, 65 – 66]. Oğuz mifoloji məkanı öz dünyasını ifadə etmək üçün kosmoqonik mif mətnlərinə malikdir. Oğuz mifologiyası da bu mifoloji məkanda yaranır, özünün düşüncə modellərini həmin mifoloji məkanın

sərhədləri daxilində mifə çevirir. “*Cəmiyyətin siniflərə bölünməsi ilə mifologiya da laylanır, qədim dövlətlərin ağılığı, hərbi quldarlıq zadəganları öz zövqlərinə uyğun olan miflər və mifoloji personajlar yaradırlar*” [2, 155]. Oğuz mifoloji məkanının miflərdən savayı üç böyük epos yaradıcılığı vardır: “Oğuz Kağan”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanı.

Oğuzların yaşadıkları ərazilər Çündən başlamış Orta Asiyaya, İrana, Anadoluya, Azərbaycanca, Sibirə, Şimali Qafqaza və Balkanlara qədər yerləri əhatə edir. Deməli, Oğuz mifoloji məkanı da həmin ərazilərin oğuzlarının yaşayış və etnik düşüncə mərkəzləri olmuşdur. Həmin etnik düşüncə mərkəzlərində yaranan Oğuz mifləri, rəvayətləri, əfsanə və eposları da bu səbəbdən fərqli olmuş, yerli mühitin xüsusiyyətlərinə tabe edilmişdir. Bu fərqi Rəşidəddinin “Oğuznamə”si ilə Əbülqazinin “Şəcərəyi-Tərakimə” Oğuznaməsi arasında da görmək olar. Yaxud Orta Asiyada Beçeneklərlə və Taymadukla bağlı rəvayətləri baxşılar dastan halına salmışlar. Azərbaycanda isə bu tarixi rəvayətlər “Saluq Qazanın evinin yağmalanması boyu”nda milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq yeni obrazlar, mənfi xarakterlər əlavə edilməklə ozanımız tərəfindən başqa variantlardan seçilən qəhrəmanlıq nəğməsi kimi işlənmişdir.

Oğuz mifoloji məkanının ən dərin qatlarında Oğuzun günortac yeri Günəşin zenitdə dayandığı yerdir. Bu da Oğuz adının kosmik ad olması, Günortacın da Günəş məkanı, Basatın da dediyi kimi, “Qalarda-qoparda yerim Günortac”dır [3,123]. Babək rayonunda Çalxandağın yamacında hündürlüyü 1500 metr olan qayanın kölgəsi gündüz saat 1-də yox olur, ilin bütün fəsilərində günortanı səhsiz olaraq göstərir. Sallaxana qayası da günorta daşının yaxınlığındadır [4, 48]. Basatın aslanla, Günəşlə mifoloji bağlılığı onun da Oğuz kimi mifoloji məkanının Günortac olduğunu göstərir. S. Babayevin tədqiqatında da qeyd edilən Günortac adı – Günorta daşı adlanan “Günortac” kosmik məkanı Oğuz mifoloji məkanının kosmosdakı proyeksiyası kimi çıxış edir. Deməli, bir mifoloji kosmik zamanda təkcə Basat yaşamamış, Salur Qazan, Dədə Qorqud, Buğac və Beyrək də bu kosmik məkanda yaşamışlar. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Oğuz mifoloji məkanı kosmik məkandır. S. Rzasoy qeyd edir: *Basatın “qalarda-qoparda”kı yeri Günortac göydə olduğu kimi, Təpəgözün göyə tərs proyeksiyada dayanan yeri yeraltındadır* [5, 144].

Günortac düşüncəsi qədim oğuzların yaratdığı mifoloji dünya modelidir. Bu dünya modelinin içində Oğuzların təqvim mifləri, kosmoqonik mifləri, etnoqonik mifləri formalaşır. Təqvim miflərində də Oğuz mifoloji məkanı fəaliyyətdədir. Bu mifoloji məkan bütövlükdə onun inanc saviyyəsində ifadə olunur. Eyni zamanda bu mifoloji məkanın öz içinə aldığı mifoloji zaman modeli də fəaliyyət göstərir. Qədim oğuzlar mifoloji zamanda illəri sıralamaq üçün öz totem adlarından istifadə etmiş, hər ötən ilin və başlayan ilin mifoloji məkandakı adını da formalaşdırmış, mifoloji dünyanın bürc adlarını da bu yolla totem heyvanların adları ilə adlandırmışlar.

Totemin məkan içində zaman işarəsi ilan ili, at ili, meymun ili, qaban ili, pələng ili, öküz ili, xoruz ili, it ili, siçan ili, əjdaha ili, dovşan ili, qoyun ili kimi mifoloji məkanın müqəddəsləşdirdiyi adlarla qeyd edilir. Deməli, Oğuz dünya modelində mifoloji məkan, mifoloji zaman və bürc adları bir-birini tamamlayır. Sonradan bütün bu mifoloji məkan, mifoloji zaman və s. mif-ritual kontekstində öz rolunu oynayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da mifoloji məkanın arxetipi hərəkət və qəhrəman arxetipləri ilə birləşərək eposla bağlı arxaik miflərin yaranmasında iştirak edir. Sonradan bu arxaik miflər unudulur, amma onun işarələri yeni mətnlərin, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının strukturunda qalır. Məsələn, totem mifləri unudulur, amma onun işarələri “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazanın ağaca, suya və qurda kult saviyyəsində inancında yaşayır. Salur Qazan dastandakı mifoloji məkanında su, ağac və qurdla xəbərləşir. İnanc sistemi Salur Qazanın mifoloji məkanını dastan içinə yerləşdirir. Mifoloji məkan olmasaydı, Salur Qazan öz kultları ilə görüşə bilməyəcəkdi. Deməli, mifoloji məkan dastan içində hər zaman fəaliyyətdədir. Folklorun bütün janrları mifoloji məkanın təsiri ilə cilalanır və janr şəklinə düşür. Bu mənada mifoloji məkan mifoloji zamandan fərqlənir, o, passiv məkan deyil, zamanın özü-

nə yox, onun hüdudlarına təsir edə bilər. Mifoloji məkan tarixi şəxslərin rəvayətdə, nağılda və eposda funksiyasını dəyişdirir, obrazlaşdırır, mifoloji don geyindirir, hətta mifoloji qəhrəmana da çevirir. Mifoloji məkanın bu xüsusiyyətini Dədə Qorqudun, Bayındır xanın və Salur Qazanın şəxsində görürük. Və ya əksinə, mifoloji qəhrəmanı bədii obraza çevirərək, ona tarixi məzmun verə bilər. Beyrək, Basat, Dirsə xan və Dəli Domrul kimi mifoloji qəhrəmanlar mifoloji məkanda öz keçmişi ilə vidalaşaraq tarixi epos qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəlirlər. Epos şüuru mifoloji yaddaşdakı mənfi tiplərin xüsusiyyətlərini dəyişərək, dastandakı mifoloji məkanın yaddaşqalan obrazına çevirir. Məsələn, Basat mifoloji yaddaşda mənfidir, amma epos şüuru onu Təpəgözlə qarşılaşdıraraq, mənfi xüsusiyyətini müsbətə çevirir. Belə deyə bilərik ki, arxaik düşüncə zamanında iki mənfi qüvvənin mübarizəsindən epos üçün lazımlı nəticə alınmazdı. Ona görə də Basatın mifoloji məkanda arxaik mifdəki mənfi xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi tarixi məkanın tələbi olmuşdur. Məhz onlar mifoloji məkanda iki şəx qüvvə kimi üz-üzə gəlirlər, onların mübarizəsi baş verir. Eposda isə Basatın şəx xüsusiyyəti müsbətə çevrilir. Dəli Domrul öz mifoloji məkanında yumuşqudur, funksiyasını da yaxşı yerinə yetirir, amma mifoloji məkan dəyişəndə Domrulun funksiyası itir. O, mifoloji məkədən epos qəhrəmanına çevrilir. Dəli Domrulun tarixi-mifoloji məkanda ölüb-dirilməsi üçün can tələb olunur. Bu, baş vermədikdə mifoloji məkan da onu qoruya bilmir. Buna səbəb mifoloji məkanın da öz funksiyasını itirməsi, yeni məkanın yaranmasıdır. Mifoloji məkanı formalaşdırın əsas amillər orada dil, yaddaş, zaman və mif şüurunun rolundan və s. ibarətdir. Rəhim Əliyev yazır: *Yaddaşda olan canlı obrazlar xəzinəsini onların işarəsi və qiyclandırıcısı rolunu oynaya bilən sözlər vasitəsilə idarə etmək, aktuallaşdırmaq qabiliyyətidir* [6, 120].

Bunlar da arxaik mif yaradıcılığının başlanması üçün bir stimul verir. Bu prosesdə mifoloji məkan canlı şəkildə təsəvvür olunur. Məkanın obrazları da bu canlı təsəvvür olunmanın nəticəsində meydana gəlir. Sonradan mifoloji məkan obrazları mənanı işarələyən totemə, onqona, ilahələrə və mifoloji tanrılara çevrilir. Məsələn, Oğuz tanrı Oğuz mifoloji məkanını işarələmişdir. Bu xüsusiyyəti Altay (Ülgəndən başqa), Kunqrat mifoloji məkanlarının tanrı yaratma funksiyasında görə bilərik. Altay mifoloji məkanı Altay ezi (Altay ruhu), Dyerdin ruhu (torpaq sahibi ruhu), Tuunun, kırdın ezi (dağlar sahibi ruhu), Suu ezi (su sahibi ruhu), Sarı-emeen, Kuu emeen (külək və tufan sahibi ruhu), Arjan, kutuk (müalicəvi sular sahibi ruhu) kimi ruhları yaradır. Altay və Kunqrat mifoloji məkanları ancaq qəhrəman yetirə bilər. Deməli, Altay mifoloji məkanı tanrılaşa bilmir, Kunqrat məkanı da bu funksiyaya malik deyil. Altay və Kunqrat məkanları hökmdar yetişdirmə funksiyasına malikdir. Onlar daha tarixi məkan olduqlarına görə sinxron olaraq tarixi və mifoloji hökmdar modellərini formalaşdırırlar. Oğuz mifoloji məkanına isə zamanın diaxron xüsusiyyəti xas olduğuna görə orada mifoloji şüurun tanrı yaratma prosesi gedir. Bu proses mifoloji məkanda baş verir, buna görə də mifoloji şüurun tanrı yaratma xüsusiyyətinin bu məkana aid olduğunu düşünə bilərik. Mifoloji şüur Oğuz məkanının tanrı və ilahələrini yaratdıqdan sonra onun funksiyalarını da formalaşdırır. Hətta Oğuz tanrıya demiurq xüsusiyyəti verir, mifoloji şüurun onqon düşüncəsinə uyğun olaraq, onu zoomorfik şəkildə təsvir edir. Çünki quşun da məskəni ağacdır, ağacı torpaq böyüdü, torpaq məkandır. Deməli, quş da həmin məkanda yaşayır, bu da Oğuz tanrının zoomorfik işarəsinin quşa bağlı olması kimi fikirlərə yol açır. Digər tərəfdən Oğuzun heyvan (öküz) şəklində düşünülməsi də onun ikibuynuzlu tanrı olduğunu düşüncələrə hakim edir. Mifoloji düşüncədə tanrı ideyasını yaradan isə simvol və formudur. Bu prosesi belə başa düşmək olar: İnsan şüurunda zəruri bir ölçü sistemi vardır. Bu sistem ani ideyanı ifadə etmək üçün möhtəşəm bir sözə, cümləyə, fikrin poetik ifadəsinə əsaslanan ümumiləşdirici qəlib-forma yaradır. Bu qəlib-forma formudur. Bu qəlib-forma simvolla birləşəndə onun poetik ifadəsinə xidmət edir, bədii nitqə çevrilir. Kamil Vəli Nərimanoğlu yazır: *Bu dəyişmənin qanunauyğunluğunu belə təsəvvür etmək olar: ixtiyari dastan dil kimi insan beyninə çökdürülmüş şəkildə yaşayır, ifa zamanı nitq reallığı qazanır və bütün nitq formulları həmin dilin ifadə formulları kimi meydana çıxır. Ancaq zaman hər şeyi dəyişdirir. Dastan və ifaçı o vaxta qədər əlaqəlidir, vəh-*

dətdədir ki, poetik struktur, obrazlar, süjet, motiv, uyğun formullarda yaşayır: bir növ “invariant-variant” əlaqəsi və dialektikası mövcuddur. Həmin əlaqə zəiflədikcə yeni dastanın strukturu formalaşmağa başlayır və qədim dastanın daxilində yetişən yeni dastan dünyaya gələndə yeni “dastan-ifaçı” münasibəti və yeni “invariant-variant” əlaqə dialektikası meydana çıxır [7, 128 – 131].

Bu bədii nitq sonradan məkan simvollarını və formullarını yaradır.

Oğuz mifoloji məkanını yaradan əsas amillərdən biri də orada yaşayan qədim oğuzların mifoloji şüurudur, onların mifoloji şüurunun yaratdığı məkan simvolları və məkan formullarıdır. Belə simvol və formullar topoqrafik (coğrafi) məkanlara aid olur. Topoqrafik məkanların bir xüsusiyyəti də eposda onların əfsanələşməsidir. Belə topoqrafik məkanlar tarixilikdən çıxır, bədii boyalar nəticəsində özü də obrazlaşa bilir (məkanın obrazlaşması xüsusiyyəti).

Məkan formulları və simvolları həm də epos məkanı ilə bağlıdır. Oğuz məkanı və kafir məkanı obrazlaşdığına görə eposda həm məkan formulunu, həm də məkan simvolunu formalaşdırır. “Öz” və “özgə” məkan anlayışları da buradan irəli gəlir [8, 12].

Mifoloji məkan anlayışı kompleks olaraq Oğuzların həm mənəvi dünyası, həm də maddi dünyasıdır, onlar Oğuz mifini yaradaraq maldarlıqla, qoyunçuluqla, xalçaçılıqla və başqa sahələrlə məşğul olur, Oğuzun mif nəğmələrini də bu mifoloji-tarixi məkanda yaradırlar.

Ədəbiyyat

1. Hacı, A. Zaman və onun poetik-mifik qavrayışı. //A.Hacı. “Elm və həyat”, – 1985. – №10.
2. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, –2012. – 600 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Gənclik, – 1977. –184 s.
4. Babayev, S.Y. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri./ S.Y.Babayev. – Bakı: “XXI” Yeni nəşrlər evi, – 1999. – 224 s.
5. Rzasoy, S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu./S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, –2007. – 182 s.
6. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi./R.Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 360 s.
7. Kazımoğlu, M. Folklorda obrazın ikiləşməsi./M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, –2011. – 229 s.
8. Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarının poetikası./O.Əliyev. – Bakı: Səda, – 2001. –192 s.

Г.К.Джаннатова

**Огузское мифологическое пространство в эпосе "Книга моего Деда коркута":
к постановке проблемы
Резюме**

Огузское мифологическое пространство прошло два исторических этапа. Первым из них является матриархальный период. В этот период сформировалась архаическая мифологическая мысль внеогузского мифологического пространства, структурные единицы этой мысли. Второй этап – период, связанный с патриархальным обществом. В этот период формировалось мифологическое сознание, создавались и функционировали его структуры, связанные с мифологической моделью мира, а затем эта деятельность ослабевала, в результате чего происходил переход к историческому мышлению. Этот период можно считать периодом эпического творчества наших предков. К этому же периоду относится и происхождение древнейших Огузнаме. Во все мифологические и исторические периоды огузское мифологическое пространство влияло на создание эпоса, сыграло роль в создании такого великого эпоса, как «Книга моего Деда Коркута».

G.K.Jannatova

**The mythological space of Oghuz in the epos “The Book of Dede Gorgud”:
about the problem structure**

Summary

The mythological space of Oghuz has gone through two historical stages. The first of them is the matriarchal period. During this period the archaic mythological thought of the non-Oghuz mythological space, the structural units of this thought were formed. The second stage is the period associated with patriarchal society. During this period the mythological consciousness was formed, its structures related to the mythological world model were created, functioned, then this activity weakened, as a result of it the transition to historical consciousness took place. This period can be considered as the period of epic creativity of our ancestors. The formation of the ancient Oghuz scripts dates back to this period. In all mythological and historical periods the mythological space of Oghuz influenced the creation of the epic, played a role in the creation of such a great epos as “The Book of Dede Gorgud”.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2022